

САРМАТСЬКИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ)

Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Стаття присвячена дослідженню проблем трансформації сарматського ліпного керамічного комплексу як вияву міжетнічної взаємодії племен Північного Причорномор'я I – IV ст. н.е.

The article investigates the problems of transformation of Sarmatian ceramic plastic complex as a manifestation of interethnic interaction of the tribes of Northern Prychornomorya in the I – IV centuries A.D.

Корінними землями, на яких здавна проживали сарматські племена, були великі простори степів Південного Приуралля, Поволжя та Волго-Донського межиріччя. Саме тут склалися характерний сарматський побут та культура з усіма її специфічними рисами. Серед етновизначальних факторів важливе місце займає глиняний посуд, який є носієм давніх традицій місцевого сарматського населення. Природно, що разом з міграцією сарматських

племен на територію сучасної України почали проникати й основні типи ліпної кераміки, характерної для сармат Південного Приуралля, Поволжжя та Подоння.

Для раннього етапу сарматської культури Північного Причорномор'я (II ст. до н.е. – перша половина I ст. н.е.) характерне переважання типового сарматського посуду, що має численні східні аналогії. Але вже в раньосарматському керамічному комплексі з'являються явно чужорідні форми, що притаманні скіфському світу. Їхня поява в сармат свідчить про наявність певних контактів сарматських племен з осілим населенням нижньодніпровських городищ уже в останні століття до н.е. Оскільки ці контакти не можна назвати дружніми, про що свідчить будівництво оборонних споруд на поселеннях Нижнього Дніпра в II ст. до н.е. [4,122], то, цілком очевидно, що вони потрапляли до сармат як здобич або безпосередньо виготовлялися полоненими скіф'янками. Наслідком інших воєнних акцій сарматів уже в цей час стала поява серед їхньої ліпної кераміки зарубинецьких мисок, гетських посудин.

У перші століття н.е. відбуваються різкі зміни в суспільному, господарському й культурному житті сармат на всій території їхнього проживання – від Південного Приуралля до Подніпров'я. Значні трансформації сарматської культури зумовлені величезними зрушеннями могутніх масивів племен, що потужними поштовхами виплескували на захід усе нові й нові хвилі мігрантів [16,42 – 45]. У Північному Причорномор'ї в I ст. н.е. помітно зростає кількість сарматських поховань, що свідчить про збільшення чисельності населення.

Сармати освоюють нові території, надійно обживають Лівобережжя Дніпра, переправляються на правий берег, проникають у Середнє Подніпров'я, Північно-Західне Причорномор'я та Верхнє Подністров'я. Зрозуміло, що землі, колонізовані сарматами, не були безлюдними. Зіткнення з місцевим автохтонним людом, протистояння з іншими не менш войовничими племенами, що рухались у зворотному напрямку – на схід, призводило до активних міжетнічних контактів, особливо характерних для порубіжних буферних зон. Ймовірно, що мирне співжиття сарматських кочових племен з осілими етносами Причорномор'я перемежовувалося численними конфліктами та війнами.

У комплексі сарматського ліпного посуду середнього етапу сарматської культури (середина I – перша половина II ст. н.е.) відбуваються кардинальні зміни. Серед різних типів кераміки цього часу значно переважають посудини так званого “скіфського” вигляду (Рис. 1,1 – 3, 5, 6). Вони концентруються, в основному, на території, близькій до Нижнього Подніпров'я, і

характеризують міцні зв'язки, що встановилися у сармат з населенням пізньоскіфських городищ.

I ст. н.е. – час великих змін у житті осілого землеробського населення Нижнього Дніпра. Свідченням цього є шари згарища на Каїрському, Аннівському [7, 27], Знам'янському городищах, поява на території останнього сарматських поховань [15, 115, 126 – 129, 235, 236], зведення оборонних укріплень на інших городищах [15, 217]. На території Середнього Подніпров'я, на могильнику Дідів Шпиль (район м.Канева), у цей час з'являються трупопокладення, аналогічні похованням із Золотої Балки і Миколаївки. Переселення сюди якоїсь частини пізньоскіфського нижньодніпровського населення можна пов'язувати із сарматським натиском [9, 75], який здійснювався новоприбулими сарматськими племенами з районів Доно-Волзького межиріччя та Заволжя.

Місцеве ж сарматське населення – нащадки ранніх сармат – уже мало традиційні культурні зв'язки з пізніми скіфами, про що свідчать численні знахідки типового скіфського посуду та скіфські мотиви орнаменту в сарматських комплексах I ст. н.е., особливо на території, прилеглій до Нижнього Подніпров'я. Так, відзначаючи в цілому недружелюбний характер стосунків сармат з пізніми скіфами, М.П.Абрамова вказує на наявність певних контактів та культурних впливів між ними вже в I ст. н.е. [1]. Характер та механізми цих взаємозв'язків ще не до кінця зрозумілі. Розв'язання цього питання можливе тільки на основі глибокого комплексного аналізу всіх сторін життя як кочових сармат, так і мешканців пізньоскіфських городищ.

Виходячи з аналізу сарматського ліпного посуду, який є важливим етновизначальним фактором, можна висловити ряд припущень. Вірогідно, ця взаємодія могла супроводжуватися також й етнічним змішуванням, на що вказує поступове збільшення у сармат частки ліпної кераміки “скіфського” типу, а в пізніх скіфів – у деякій сарматизації лівобережних городищ Нижнього Дніпра [15, 224].

Враховуючи помічену антропологами закономірність, що жінки більшою мірою, ніж чоловіки, є носіями етнічних традицій, – можна з певною вірогідністю говорити про проникнення сармат в осередок пізньоскіфського населення, а пізніх скіфів – у сарматське середовище. Зокрема, на основі дослідження антропологічних матеріалів сарматських поховань Таврії С.І.Круц зробила цікаві спостереження щодо особливостей фізичного типу сарматських племен цього регіону. Так, фізичний тип чоловічого населення Таврії суттєво не відрізняється ні від інших сарматських угруповань Причорномор'я, ні від більш східних територій. Жіноча ж серія досить різноманітна, а деякі антропологічні ознаки вказують на можливість участі в

складенні фізичного типу жінок і місцевих причорноморських скіфських елементів [8, 134]. Це тим більш вірогідно, що в довготривалих походах були задіяні переважно чоловіки, а жінок вони здобували собі “на місці”, отримуючи разом з ними і характерні риси побуту та культури.

Слід, однак, мати на увазі, що пізньоскіфська кераміка могла потрапляти до сарматів в результаті культурних контактів і торгових обмінів. Відомо, що кочовики легко запозичають кераміку у своїх осілих сусідів [13, 114], а це можна пояснити більш високим рівнем керамічного виробництва в останніх. Саме так сармати Прикубання швидко засвоїли місцеві меотські форми посудин, і чисто сарматської кераміки у перші століття нашої ери дослідники тут уже не виділяють [10, 69]. В сарматських похованнях Донського Лісостепу значне місце займає ліпна кераміка середньодонського скіфського типу [11, 186].

Значно поступаються “скіфським” за кількістю посудини поволзького сарматського вигляду (рис. 1, 7 – 9). Вони в основному побутують у сарматському Поволжі ще з III – II ст. до н.е. Деякі форми (рис. 1, 10) проникають у I ст. н.е. на територію Північного Причорномор’я ще з більш східних територій. Усі ці типи посуду з’являються на території сучасної України в результаті пересування сюди нових сарматських племен. Це переселення зачепило й північнокавказькі степи, оскільки в складі ліпної кераміки сармат першої половини II ст. н.е. з’являються численні посудини кавказького, кубанського й нижньодонського типів (рис. 1, 11 – 13).

Східні сарматські риси поховального обряду та супутнього інвентарю деяких сарматських комплексів другої половини I ст. н.е. на території України вказують на пересування в цей час нової сарматської міграційної хвилі. Ймовірніше, тиск сарматських племен Поволжя привів у рух населення степової зони межиріччя Волги й Дону, яке пов’язують з аорсами писемних джерел [16, 162]. Але серед племен, що заселили територію сучасної України в I ст. н.е., були також і групи поволзького та більш східного населення – носії середньосарматської культури, які, очевидно, входили до аланського племінного союзу.

Пізньосарматські пам’ятки на території України (середина II – IV ст. н.е.) зосереджені переважно у двох регіонах: на сході – у Донбасі та Приазов’ї і на заході – у Нижньому Подунав’ї і Дністро-Прутському межиріччі. Специфіка цього періоду зумовлена тісним переплетінням культурних традицій попередніх етапів сарматської історії та нових елементів, привнесених у кочове середовище завдяки активним контактам з навколишнім населенням, міграціям, воєнним конфліктам тощо.

Зокрема у складі керамічного комплексу пізніх сармат відбуваються певні зміни. Крім традиційних видів посуду (горщики, глеки, миски,

глекоподібні та мініатюрні посудини), з'являються нові: корчаги, кришки, банкоподібні, грушеподібні посудини. Основний тип кераміки другої половини II ст.н.е. – середини III ст.н.е. – це посудини місцевої “скіфської” форми. Вони становлять близько 64 % ліпного посуду цього часу. Серед видів кераміки переважають горщики (рис. 1, 14 – 17), що тяжіють до скіфського культурного середовища й мають численні прототипи на скіфських та пізньоскіфських пам'ятках Північного Причорномор'я [6, рис. 1, 7, 9; 17, табл. 16, 3, 7; 3, табл. V, 24, 28; 15, рис. 27, 7].

Спостерігаються деякі зміни в загальних обрисах форми посудин так званого “скіфського” типу. Серед них з'являються варіанти, що відзначаються більшою видовженістю пропорцій та менш різко виявленим профілюванням окремих частин (рис. 1, 16). Стосовно цього вони мають аналогії на деяких пізньоскіфських пам'ятках, в Ольвії, Тірі, дакійських городищах Румунії [5, 133].

Усі ці типи посудин є одним з найбільш яскравих прикладів генетичного зв'язку скіфських ліпних традицій із сарматськими. У поєднанні з широким розповсюдженням скіфських мотивів орнаменту, панування скіфських форм у пізньосарматському керамічному комплексі дає змогу говорити про складання особливого причорноморського типу сарматського ліпного посуду. Його основні ознаки проникають із Північного Причорномор'я на корінні сарматські території, утворюючи й тут специфічні “скіфоїдні” форми з характерним орнаментом. Як вже зазначалося, тісні зв'язки сарматів з пізніми скіфами супроводжувалися етнічним змішуванням, що посилювало складний характер сарматської культури на її пізньому етапі.

Цікавий тип репрезентують горщики з циліндричними горловинами й округлим тулубом (рис. 1, 18) з поховань Північно-Західного Причорномор'я. Являючи собою яскраве поєднання скіфських і сарматських рис, вони все ж за особливостями профілювання окремих своїх частин, тяжіють до гетського світу. Подібні форми поширюються ще у власне скіфському середовищі. Н.О.Гаврилюк пов'язує цей тип посуду в скіфів з гетським керамічним комплексом [6, рис. 4, 9]. Їх побутування триває і на пізньоскіфському етапі [14, табл. VIII, 1 – 8].

У Північно-Західному Причорномор'ї з'являються й банкоподібні посудини й глекоподібні посудини з горизонтальним валиком на горловині (рис. 1, 19). Якщо врахувати значне поширення в II – III ст. н.е. на цій же території у сармат наліпного орнаменту аналогічного до пам'яток гетського кола Молдови [12, 91], то цілком реально можна припустити наявність безпосередніх зв'язків сарматських племен з носіями гетської культури.

Північно-Західне Причорномор'я у силу свого географічного розміщення було зоною тісних контактів різних племен, що сприяло значному

перемішуванню традицій і рис матеріальної культури. У перші століття нашої ери на території Подністров'я і надалі існує гетська культура, що вже містила в собі сильні сарматські, а також деякі скіфські та пшеворські елементи [18, 51]. Взаємопроникнення гетського й сарматського населення, що мало місце, викликало й появу в античній літературі нового терміна - «тірагети-сармати» (Птолемей, III, 10, 7). Це ще раз підтверджує змішаний характер племен, що заселяли територію Північно-Західного Причорномор'я в II – III ст. н.е.

Посудини традиційного сарматського вигляду (рис. 1, 20) становлять на пізньосарматському етапі лише 11% ліпної кераміки. Уся ця кераміка походить в основному з поховань Лівобережного Дніпра і меншою мірою Північно-Західного Причорномор'я. Деякі особливості цієї групи ліпного посуду дають можливість говорити про її поширення із сарматського сходу. Зокрема, грушевоподібні посудинки (рис. 1, 4) є традиційною формою для культур Середньої Азії, і їхня поява на Лівобережжі Дніпра є наслідком чергової міграції сарматських племен з глибинних районів Азії.

Дослідження Д.Б.Шелова з етнічної історії Приазов'я II – III ст. н.е., за даними танаїської ономастики, привели його до висновку, що не пізніше третьої чверті II ст.н.е. до складу танаїського населення влилася нова сарматська етнічна група, ймовірно, аланська [19, 90 – 92]. Зрозуміло, що це нове сарматське угруповання оселилося не тільки в Танаїсі, але й на його околицях. На лівобережжі Нижнього Дону в другій половині II ст.н.е. з'являється нова група сарматських поховань [2, 223]. Просунулися сармати і в глибину причорноморських степів. Тут спрацював “принцип доміно”: тиск східних пізньосарматських племен призвів до загибелі нижньодніпровських городищ та змусив сармат, носіїв середньосарматської культури Лівобережжя, переселитися за Дніпро.

У далекому Буджацькому степу значно зростає кількість сарматських поховань з яскравими зразками “пізньоскіфської” кераміки. А близьке сусідство й спільність деяких рис матеріальної культури з пам'ятками типу Мологи II були б неможливими без глибоких традицій попереднього історичного етапу. Окремі виписки цієї нової сарматської хвилі досягають і території Північно-Західного Причорномор'я, що також виявляється в складі ліпного посуду сарматських поховань цього регіону. Так, поява кераміки архаїчного “савроматського” вигляду в пізньосарматських пам'ятках Північно - Західного Причорномор'я (рис. 1, 21) свідчить про пересування на захід окремих груп кочових іранських племен з глибинних районів Азії, викликане загальними зрушеннями всього кочового світу широкої смуги євразійських степів.

За свідченнями писемних джерел, сарматські племена й надалі проживали на території сучасної України аж до гунської навали другої половини IV ст. н.е. Вони були активними чинниками історичного процесу в Північному Причорномор'ї. Спільно з іншими варварськими племенами сармати воювали проти Риму, взяли участь у формуванні поліетнічної черняхівської культури, здійснювали далекі походи в глибини Європейського континенту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова М.П. Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских городищ Нижнего Днепра // МИА. – 1962. – № 115. – С. 274 – 283.
2. Беспалый Е.И. Погребения позднесарматского времени у г.Азова // СА. – 1990. – № 1. – С. 213 – 223.
3. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. – К.: Наукова думка, 1976. – 160 с.
4. Вязьмитина М.И. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. – К.: Наукова думка, 1962. – 239 с.
5. Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // МИА. – 1969. – №150. – С. 119 – 134.
6. Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скифських поховань IV – III ст. до н.е. // Археологія. – 1980. – Вип. 34. – С. 17 – 30.
7. Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (Новые материалы). – К., 1991. – Ч. I, II. – 96 с.
8. Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 131 – 141.
9. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наукова думка, 1982. – 184 с.
10. Масленников А.А. Некрополи городов азиатского Боспора в первые века нашей эры // СА. – 1985. – № 1. – С. 61 – 74.
11. Медведев А.П. Сарматы и лесостепь. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990. – 220 с.
12. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64. – С. 5 – 102.
13. Мелюкова А.И. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. – 1981. – № 5. – С. 11 – 122.
14. Петров В.П. До питання про ліпну кераміку з городищ нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е. // АП. – 1961. – Т. 10. – С. 155 – 174.
15. Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. – 1958. – № 64. – С. 103 – 247.
16. Симоненко О.В. Міграції кочовиків давньої України за сарматської доби // Проблеми міграції. – 1999. – № 4. – С. 39 – 45.
17. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
18. Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. – 1960. – № 89. – 378 с.
19. Шелов Д.Б. Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II – III вв. по данным танаисской ономастики // ВДИ. – 1974. – №1. – С. 80 – 93.

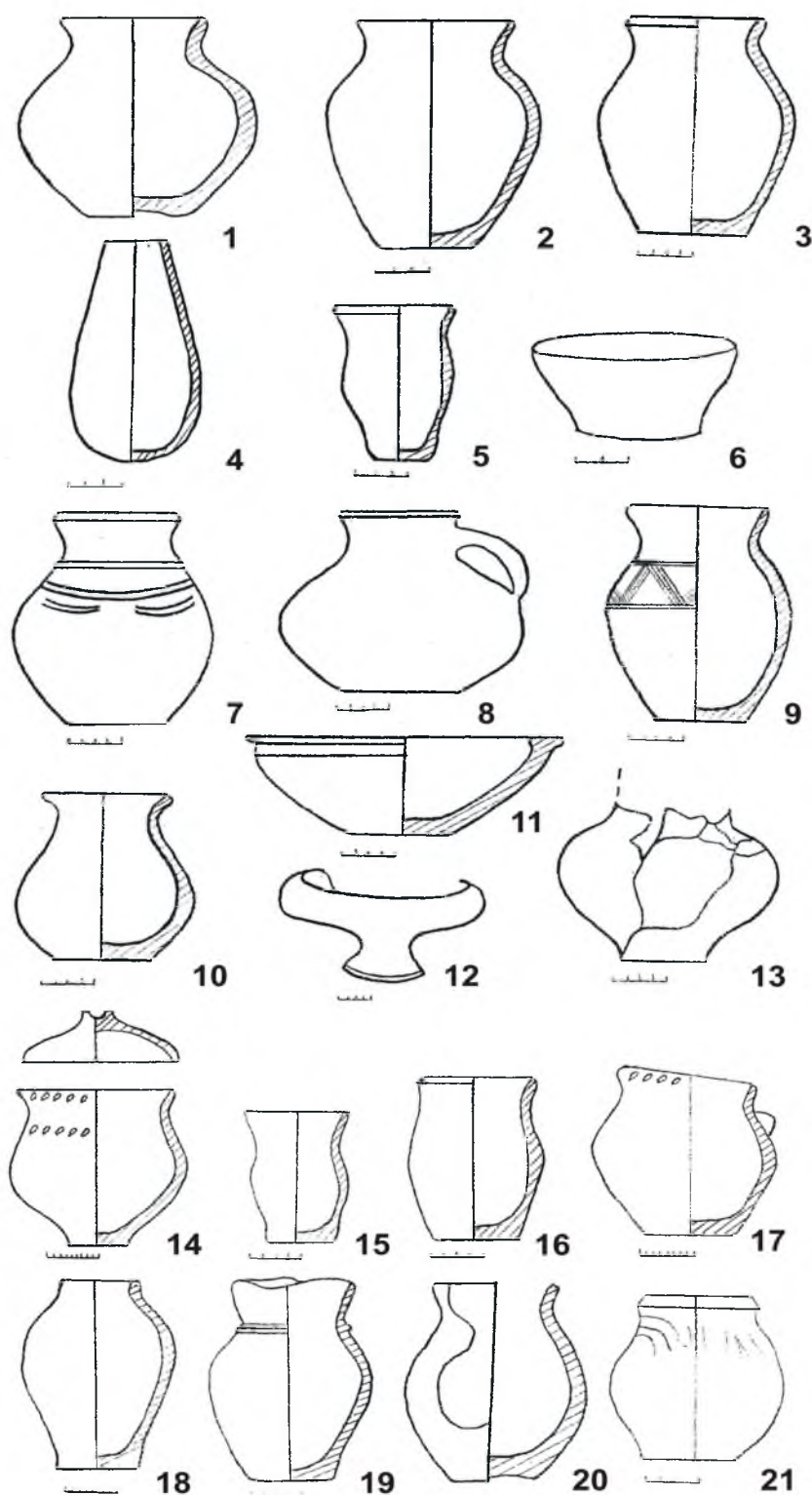

Рис. 1. Липний посуд з сарматських поховань Північного Причорномор'я I–IV ст. н. е.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.